

Mária NOVOTNÁ, *Die Bronzegefäße in der Slowakei. Prähistorische Bronzefunde*. Dział II, tom 11, Stuttgart 1991, ss. 85 + 20 tablic i map.

W literaturze archeologicznej, zwłaszcza zaś w ujęciach metodycznych, padają niekiedy opinie o braku celowości przygotowania i wydawania opracowań, poświęconych typologii i chronologii wybranych kategorii materiału zabytkowego. A właśnie do tego typu wydawnictw należą wielkoseryjne *Prähistorische Bronzefunde*, konsekwentnie od wielu lat publikujące monografie, poświęcone określonym typom wytworów metalowych z epoki brązu i z wczesnej epoki żelaza, obejmując pod względem terytorialnym nie tylko poszczególne kraje lub regiony Europy, chociaż z tą właśnie częścią świata związana jest większość wydanych dotąd tomów z tej serii, ale również i płn.-wsch. Afrykę oraz Azję. W miarę ukazywania się poszczególnych pozycji ugruntowuje się przekonanie, że nie jest to chybiony projekt, a znajomość poszczególnych kategorii wytworów metalowych, ich funkcji, datowania, typologii, zasięgu występowania oraz określenia miejsc lub stref, w których je produkowano, dostarcza ważnych podstaw tak dla dalszych studiów nad nimi, jak i uogólniających ujęć.

Omawiane poniżej opracowanie M. Novotnej, poświęcone brązowym naczyniom ze Słowacji, ukazało się w „Dziale II”, poświęconym tej właśnie kategorii wytworów. Z uwagi na ścisłe kontakty kulturowo-wymienne osadnictwa kultury łużyckiej z obszaru w międzyrzeczu Łaby–Wisły w młodszych fazach epoki brązu z obszarem Kotliny Karpackiej, a w fazie halsztackiej – głównie ze strefą alpejską (zwłaszcza tzw. wschodniohalsztacką), dla polskich badaczy szczególne znaczenie mają te opracowania, które dotyczą regionów sąsiadujących z tą kulturą od południa i południowo-zachodu. Pod tym właśnie kątem podejmuję niniejsze uwagi, gdyż trudno jest ustosunkować się do merytorycznej poprawności i prezentacji materiałów, opublikowanych w tej pracy przez M. Novotną, która tą właśnie problematyką w kontekście podobnych zjawisk w sąsiadujących regionach zajmuje się od wielu już lat, należąc do czołówki badaczy epoki brązu w Kotlinie Karpackiej.

Układ omawianej pracy jest tradycyjny, tzn. że forma prezentacji danej grupy materiałów metalowych przyjęta została jako schemat ramowy w zdecydowanej części opublikowanych dotąd opracowań w serii *Prähistorische Bronzefunde*.

Wprowadzenie jest z reguły również ogólnym podsumowaniem, dotyczącym pochodzenia, funkcji, ogólnego datowania poszczególnych typów i odmian, a także spostrzeżeń co do aspektów historycznych. Główną część każdego opracowania obejmują materiały o układzie katalogowym wraz ze szczegółową

analizą typologiczną i chronologiczną, a także określeniem funkcji, pochodzenia i zasięgu występowania danej grupy przedmiotów. Ścisłe związana jest z nimi część ilustracyjna, przy czym w miarę możliwości, oprócz dokładnego przedstawienia rysunkowego danego przedmiotu, dąży się również do prezentacji jego w kontekście całości inwentarza, co jest szczególnie istotne w odniesieniu do zespołów grobowych i skarbow. Omówieniu poszczególnych typów i odmian towarzyszą mapy ich występowania w ramach zespołów i znalezisk omawianego obszaru. Do opracowania dołączona jest bibliografia oraz indeks miejscowości, wymienionych w danej pracy. Wreszcie, co jest szczególnie ważne, do każdego opracowania dołączona jest ogólna tablica typologiczno-chronologiczna występowania danych form zabytków na danym obszarze.

Dodatkową także zaletą każdego opracowania, ukazującego się w omawianej tu serii, jest fakt, że są one wynikiem wykorzystania przez autorów możliwie całości dostępnych materiałów, które często z różnych powodów nie były dotąd badaczom znane, lub też ich publikacja była niedostateczna tak z uwagi na zbyt ogólnikową charakterystykę, jak i niedokładne ich ryciny. W ten sposób uzyskujemy dostęp do danej kategorii wytworów, często badaczom w ogóle nieznanym lub niedostępnym.

Po tym wprowadzającym wstępie zajmę się opracowaniem M. Novotnej. Pierwsze brązowe naczynia pojawiają się na obszarze Słowacji we wczesnej fazie kultur pól popielnicowych (s. 24 pkt 15, tabl. 3:15 i tabl. 20 – ze skarbu Rimavská Sobota, chronologicznie przynależnego do horyzontu skarbow o tej nazwie z BC₂-BD). Z obszaru tego nie są znane wcześniejsze wytwory tego typu, związane z fazą kultur mogiłowych. Autorka omawiane typy i ich odmiany grupuje nie tylko w poszczególnych fazach chronologicznych aż do wczesnej epoki żelaza włącznie, w tym przypadku do okresu wczesnolateńskiego, lecz również określa przynależność kulturową tych znalezisk do kultury łużyckiej, pilińskiej (w ramach której ujawniono największą ich liczbę), kyjatyckiej, Gáva, welatyckiej i kalenderberskiej (s. 7 n.). Szkoda, że w tym konkretnym przypadku na załączonych mapach nie został zaznaczony zasięg wymienionych kultur w kolejnych fazach, co znacznie ułatwiłoby konfrontację, w ramach jakiego z tych ugrupowań ujawniony został dany zabytek. Jest to szczególnie ważne ze względu na zaznaczający się podział w epoce brązu i we wczesnej epoce żelaza tego regionu na trzy wyraźnie różniące się strefy¹: pld.-zach. Słowacja

wykazywała zawsze orientację w kontekście sytuacji kulturowo-osadniczej na terenie Dolnej Austrii i wsch. Alp, część pld.-wsch. i wsch. związana była z procesem rozwojowym w pln.-wsch. i wsch. części Kotliny Karpackiej, zaś pln.-zach. i pln. Słowacja włączona była w strefę kultury łużyckiej, jakkolwiek jej ugrupowania, zarysowujące się zwłaszcza w obrębie Liptova, Orawy i Spiszu, położone wyraźnie na terenach peryferyjnych tego zespołu osadniczego, wykazywały duże różnice w zakresie całokształtu kultury materialnej w stosunku do swej macierzy.

Dla ułatwienia lepszego poznania sytuacji kulturowo-osadniczej przypomnieć należy, że w słowackiej literaturze dostępne są aktualnie syntetyczne ujęcia epoki brązu na tym obszarze i ogólne opracowania dotyczące wczesnej epoki żelaza, w których zawarte są też odnośne mapy².

Mankamentem map, zawartych w opracowaniu M. Novotnej jest fakt, że w poszczególnych ujęciach występowania omawianych typów i odmian naczyń brązowych nie wprowadzono numeracji zaznaczonych na nich znalezisk, zawierających poszczególne okazy, zwłaszcza że niektóre odmiany reprezentowane są przez więcej niż jedno znalezisko. Ustalenie nazw odnośnej miejscowości wymaga dodatkowego posiłkowania się mapą ogólną wszystkich omawianych znalezisk (tab. 16–17), które oznaczono zarówno kolejnym numerem, odpowiadającym numeracji w katalogu, jak i literami, będącymi skrótem nazwy danej miejscowości; w tym przypadku niezbędne jest korzystanie z rejestru miejscowości.

Załączona do omawianego opracowania literatura (s. 79 nn.) zawiera tylko podstawowe pozycje monograficzne; mniejsze opracowania obejmujące długą listę wykorzystanych przez tę autorkę pozycji, zwłaszcza artykułów, zawarte są wyłącznie w przypisach. Jest to pewien mankament, dotyczący zresztą nie tylko opracowania M. Novotnej, lecz i innych prac w serii *Prähistorische Bronzefunde*, wynikający z przyjęcia przez zespół redakcyjny takiej właśnie zasady w zestawieniach bibliograficznych. Niestety

utrudnia to często bliższe poznanie poszczególnych pozycji, związanych z omawianymi problemami, zwłaszcza że przy mniejszych opracowaniach podano tylko nazwisko autora, tytuł czasopisma (wraz z tomem, rokiem wydania i odnośnymi stronami), lecz bez pełnego tytułu danej pracy.

Dla kultury łużyckiej na północ od Karpat istotne są spostrzeżenia M. Novotnej co do charakteru i liczby omawianych tu przez nią naczyń, należących zarówno do form o szerszym, „ponadkarpackim” zasięgu występowania, jak i tych, które należały do odmian lokalnych (s. 7), reprezentowanych przez pojedyncze okazy. Znaleziska słowackie są szczególnie ważne dla bliższego poznania znalezisk tego typu na obszarze Małopolski oraz z dorzecza górnego Dniestru, zwłaszcza w kontekście próby określenia charakteru wzajemnych kontaktów w fazie istnienia kultury łużyckiej, z wykorzystaniem faktycznych lub prawdopodobnych szlaków poprzez Karpaty Zachodnie.

Grupa słowacka kultury łużyckiej zajmowała w młodszych fazach epoki brązu dużą część pln. Słowacji, przede wszystkim zaś dorzecze górnej Nitry, Wagu i Hronu³. M. Novotná (s. 7 n.) wymienia stosunkowo obszerną listę znalezisk naczyń brązowych z jej zasięgu, ujawnionych przede wszystkim w inwentarzu skarbów brązowych, rzadziej grobów czy osiedli, lub też w charakterze luźnych znalezisk, datowanych na wszystkie fazy „pól popielnicowych”. Strefa objęta przez osadnictwo kultury łużyckiej w porównaniu z sąsiadującymi ugrupowaniami na obszarze Słowacji, a uwaga ta dotyczy występowania tego typu wytworów brązowych w zakresie ilościowym i ich charakteru, wykazuje w tej fazie proporcjonalnie największe ich nagromadzenie.

Z interesujących nas typów i odmian z uwagi na ich występowanie w obrębie kultury łużyckiej na północ od Karpat wymienić należy zwłaszcza czerpaki typu Jenišovice (tab. 15 A), wykazujące zasięg na całym obszarze Słowacji i datowane przez autorkę na wczesny etap młodszej fazy pól popielnicowych oraz odmiany regionalne tego typu (tab. 15 B), przypadające na późny etap tej fazy, dalej głębokie kociołki-misy z trójkątnymi okuciami, czy też podwójnymi krzyżowatymi okuciami-uchwyty, a także wiadra (w tym formy zbliżone do situl) typu Kurd, Hajdúböszörmény i innych (tab. 18 A), które umieszcza ona w ramach młodszej fazy kultury pól popielnicowych.

Kilku tego typu znaleziskom z zespołów „łużyckich” warto poświęcić nieco uwagi. Niektóre okazy wykazują regionalne występowanie, jak np. pochodzące ze skarbu Liptovský Mikuláš-Ondrašova oka-

¹ V. FURMÁNEK, L. VELIAČIK, P. ROMSAUER, *Jungbronzezeitliche befestigte Siedlungen in der Slowakei*, [w:] *Beiträge zum bronzezeitlichen Burgenbau in Mitteleuropa*, Berlin–Nitra 1982, s. 162 ryc. 1 – mapa.

² Zob. V. FURMÁNEK, L. VELIAČIK, J. VLADÁR, *Slovensko v dobe bronzovej*, Bratislava 1991, s. 20 – tabela chronologiczna ugrupowań kulturowych na Słowacji w epoce brązu, s. 113 mapa 8 – podział na strefy, s. 120 mapa 9 – faza tzw. wczesnopopielnicowa, s. 126 mapa 10 – młodsza faza pól popielnicowych; też P. ROMSAUER, *The Hallstatt period* [w:] *Archaeological research in Slovakia*, Nitra 1981, s. 86 ryc. 1 – tabela chronologiczna ugrupowań kulturowych na Słowacji w okresie halsztackim oraz ryc. 2 – mapa.

³ FURMÁNEK, VELIAČIK, VLADÁR, *Slovensko...*, s. 126 mapa 10.

zy reprezentowane przez kilka odmian czerpaków typu Jenišovice (s. 33 nn. i tab. 6:35–38, tab. 7:39–42, 44 i tab. 15B – mapa) oraz kociołki z krzyżowatymi podwójnymi okuciami-uchwytami lub podobnymi okuciami trójkątnymi ze skarbów z miejsc. Bobrovec (s. 43 nn., tab. 8:46–47 i tab. A – mapa) oraz Lúčky, oba z okr. Liptovský Mikulaš (s. 47 n. i tab. 9:48), które mogły być miejscowej produkcji. Natomiast situlę typu Hajdúböszörmény z ostatniej z wymienionych miejscowości (s. 58 nn. i tab. 11:54) uznaje się za import. Wspomniana grupa znalezisk umieszczona jest ogólnie w ramach młodszej fazy kultury pól popielnicowych, tj. w HaB₁₋₂, reprezentowanej na obszarze Słowacji przez wyraźnie zaznaczające się skupiska i zespoły osadnicze. Stąd określenie kulturowe ich użytkowników jest jednoznaczne.

Uderzający jest natomiast fakt, że we wczesnej epoce żelaza osadnictwo grupy słowackiej reprezentowane było przez nieliczne tylko zespoły⁴. Faktycznie jedynym skupiskiem makroregionalnym, należącym do lepiej rozpoznanych i opublikowanych to ujawnione w obrębie Orawy⁵. K. Pieta⁶ sygnalizuje obecność drugiego takiego skupiska w dorzeczu górnego Wagu w obrębie Liptova, wchodzącego w skład orawskiego ugrupowania, nie przedstawiając jednak bliżej jego charakterystyki. Związane są z nim przede wszystkim osiedla obronne i osady otwarte oraz luźne znaleziska, a także nieliczne cmentarzyska lub tylko pojedyncze groby kurhanowe, które rozpoznane zostały niestety w słabym stopniu (głównie nekropola w miejsc. Liptovský-Trnovec).

W obrębie ugrupowania orawskiego (a więc Orawy i Liptova), jak podkreśla to M. Novotná (s. 8), nie ujawniono dotąd ani jednego brązowego naczynia z okresu halsztackiego C-D₁. Znajomość materiałów z tamtejszych cmentarzysk i osiedli wskazuje w ogóle na ubóstwo w importy tzw. karpackie oraz w wytwory żelazne, przy całkowitym braku ewidentnych importów tzw. wschodniohalsztackich, co jest bardzo symptomatyczne.

Wydaje się, że osadnictwo podgrupy orawskiej uczestniczyło jednak w lokalnych kontaktach kulturowo-wymiennych w ramach Liptova i Spiszu⁷ oraz między tymi regionami a Małopolską za pośred-

nictwem szlaków, przebiegających poprzez Beskid Sądecki, ze szczególnym wykorzystaniem doliny Popradu–Dunajca⁸. Zdają się to potwierdzać niektóre znaleziska ze schyłku epoki brązu, ujawnione po obu stronach Karpat Zachodnich, następnie zaś skarby halsztackie z doliny Dunajca, zawierające m.in. wytwory pochodzenia południowego, w tym zwłaszcza „karpackiego”⁹. W tym jednakże kontekście podkreślić należy fakt braku czytelniejszych śladów osadnictwa z wczesnej epoki żelaza na Spiszu, które obserwujemy w obrębie Liptova, to jest w pewnym już oddaleniu od hipotetycznego szlaku wzdłuż Popradu–Dunajca. Sprawa wykorzystywania tego szlaku w omawianym okresie i pośrednictwa w nim osadnictwa z płn. Słowacji, wymaga wspólnych badań ze strony tak polskich, jak i słowackich badaczy.

Natomiast, jak podaje M. Novotná (tab. 18 B), obszar płn.-zach. Słowacji dostarczył dwóch znalezisk zabytków typu etruskiego. Ich związek z osadnictwem kultury łużyckiej (faza schyłkowa) na tym terenie jest o tyle problematyczny, że dla tego okresu, przypadającego na koniec HaD i na początek LtA brak poza Orawą i częściowo Liptovem rysujących się wyraźniej zespołów z nim związanych. Ponieważ jednak płn. i płn.-zach. Słowacja znajdowały się we wcześniejszych fazach okresu halsztackiego w zasięgu tej kultury, wydaje się konieczne zwrócenie uwagi na omawiane znaleziska, zwłaszcza że słowaccy badacze¹⁰ przyjmują przejście od podgrupy orawskiej do fazy przedpuchońskiej, w ramach zresztą tego samego osadnictwa, na lata około 300 przed Chr., tj. na LtB₁, a więc potwierdzają tym samym jego kontynuację.

Pierwszym zabytkiem, będącym zapewne luźnym znaleziskiem z miejscowości Súlov (?), okr. Považská Bystrica jest brązowy dzban o smukłej formie i wysokim uchwycie, określane jako typ *olpe*, datowany analogiami na koniec VI–początek V w. przed Chr. (s. 70 n. i tab. 13:64). Dalsze okazy pochodzą z miejsc. Nováky, okr. Prievidza i być może są one związane ze skarbem (?) z tej miejscowości. Pierwszy zabytek to duża misa z dwoma uchami, określane jako tzw. Dreifußbecken, a będąca typowym okazem etruskiej toreutyki z VI w. przed Chr. (s. 73 n. i tab. 13:65), a dalej misa, charakterystyczna dla

⁴ ROMSAUER, *op. cit.*, s. 87 ryc. 2 – mapa i s. 90 nn.; L. VELIAČIK, *Die Lausitzer Kultur in der Slowakei*, Nitra 1983, s. 28 oraz 174 nn. – zestawienie obiektów.

⁵ P. ČAPLOVIČ, *Orava za praveku, vo včasnej dobe dejinnej a na začetku sredoveku*, Martin 1987, s. 45 nn. i 74 nn. oraz s. 160 n.

⁶ K. PIETA, *Die Púchov-Kultur*, Nitra 1982, s. 150 nn. i 154 ryc. 21 – mapa.

⁷ ČAPLOVIČ, *Orava...*, s. 161 ryc. 79 – mapa.

⁸ FURMÁNEK, VELIAČIK, VLADÁR, *op. cit.*, s. 260 ryc. 15 – szlaki komunikacyjne.

⁹ Zob. np. L. J. ŁUKA, *Importy italskie i wschodnioalpejskie oraz ich naśladownictwa na obszarze kultury „łużyckiej” z okresu halsztackiego*, „Slavia Antiqua”, t. 6: 1957–59, s. 68 nn., 69 ryc. 38 oraz mapa 1.

¹⁰ ROMSAUER, *op. cit.*, s. 86 ryc. 1 – schemat chronologiczny; PIETA, *op. cit.*, s. 168 – schemat chronologiczny.

strefy alpejskiej oraz Italii, o znacznej jednak rozpiętości czasowej ich występowania między VI a IV w. przed Chr., a wreszcie fragmenty innych naczyń brązowych typów, nie dających się bliżej określić (s. 73 n. i tab. 14:66 – 75). Być może mamy tu do czynienia z brązowym kompletem tzw. zastawy stołowej. Zasługą M. Novotnej jest publikacja tych zabytków, praktycznie dotąd nieznanych w literaturze¹¹.

Słowacja w epoce brązu stanowiła zapewne jedną ze stref produkcji niektórych naczyń brązowych w różnych, dziś jeszcze nie dających się bliżej określić miejscach występowania odnośnych warsztatów produkcyjnych. Zarówno z tego względu, jak i z uwagi na możliwość pośredniczenia osadnictwa na tym obszarze w wymianie między osadnictwem strefy „łużyckiej”, położonej na północ od Karpat Zachodnich a wschodnią częścią Kotliny Karpackiej (zwłaszcza Siedmiogrodem), konieczne jest bliższe uwzględnianie sytuacji kulturowo-osadniczej w obrębie Słowacji, nie tylko w odniesieniu do regionalnych skupisk „łużyckich”, ale i osadnictwa ugrupowań pól popielnicowych w pld. i zach. części tego regionu.

Na szczególną uwagę zasługują lokalne odmiany czerpaków związane najpewniej z typem Friedrichsruhe, jak np. Gusen czy Blatnica (lub Satteldorf-Blatnica), czerpaki typu Jenišovice-Kirkendrup (oraz jego odmiany) i Fuchsstadt, następnie kociołki z trójkątnymi i krzyżowatymi okuciami-uchwyty, wreszcie wiadra-situle typu Hajdúböszörmény. Porównując dostępną słowacką literaturę w zakresie znajomości omawianych kategorii naczyń na tym obszarze, m.in. ostatnio opublikowane opracowanie, podsumowujące całokształt stanu poznania Słowacji w epoce brązu¹² nietrudno zauważyć, że dzięki opracowaniu M. Novotnej dostęp do tej grupy materiałów nie tylko uległ zdecydowanemu wzbogaceniu, lecz również uściśleniu w zakresie przynależności tak

typologicznej, jak i zespołów, w jakich były one ujawnione. Tak np. czerpaki ze skarbu z miejsc. Spišská Belá, okr. Poprad, które w literaturze uchodziły za reprezentantów czerpaków typu Fuchsstadt¹³, badaczka ta uznała za odmiany (formy) lokalne, dla których przyjęła nazwę miejscowości, gdzie były ujawnione (s. 21).

Wspomniane powyżej typy i odmiany brązowych czerpaków i miseczek, były przedmiotem ogólnej ich charakterystyki ze strony E. Sprockhoffa¹⁴. Nowe materiały oraz szczegółowa analiza dostępnych znalezisk tego typu z obszaru Europy Środkowej doprowadziła nie tylko do znacznego rozszerzenia spostrzeżeń tego badacza, ale w licznych punktach również do ich zmiany. Podkreślił to m.in. V. Podborský¹⁵, dokonując ogólnej charakterystyki tej grupy znalezisk z płn. Moraw, której uzupełnieniem są obszernie spostrzeżenia ogólne H. Thrane¹⁶. Ten ostatni przedstawił następujące ich datowanie: dla czerpaków typu Fuchsstadt – HaA_2 - HaB_1 , tj. IV EB, dla okazów typu Jenišovice (w literaturze zwanych często Jenšovice-Kirkendrup) – HaB_1 , tj. druga połowa IV EB, a dla wiader-situl typu Hajdúböszörmény – HaB_{1-2} , tj. druga połowa IV – pierwsza poł. V EB. Jest to ogólnie przyjmowane w literaturze, lecz ostateczne datowanie konkretnych znalezisk oparte winno być na datowaniu zespołu, w jakim je ujawniono, określającym zarazem czasokres użytkowania danego okazu.

Jakkolwiek obszar kultury łużyckiej w dorzeczu Odry i Wisły dostarczył stosunkowo znacznej liczby znalezisk tego typu, nie były one, jak dotąd, przedmiotem szczegółowych studiów, z wyjątkiem kilku opracowań, których spostrzeżenia w świetle dzisiejszego stanu badań wymagają weryfikacji i daleko idących uzupełnień. Przypomnieć należy, że najobszerniejsze, jak dotąd, informacje o znaleziskach tego typu czerpaków brązowych z powyższego obszaru zawarte są w opracowaniach A. H. Koszańskiej¹⁷

¹¹ Obecności ich nie zaznaczają U. SCHAAFF i A. K. TAYLOR (*Südimporte im Raum nördlich der Alpen [6.–4. Jahrhundert v. Chr.]*, [w:] *Ausgrabungen in Deutschland gefordert von der Deutschen Forschungsgemeinschaft, 1950–1975. Część 3. W serii: Monographien des RGZM, Mainz 1975, s. 312–316*). Nie wzmiankują ich też ani P. ROMSAUER (*op. cit.*, s. 85 nn.), ani K. PIETA (*op. cit.*, *passim*).

¹² FURMÁNEK, VELIČÍK, VLADÁR, *Slovensko...*, s. 167 oraz 121 ryc. 14:34 i 34 – skarb z miejsc. Ivanovce, czerpaki odmiany Gusen oraz Blatnica w obrębie środkowodunajskiej kultury pól popielnicowych, s. 133 ryc. 17:32 – czerpak typu Kirkendrup-Jenišovice z Brezno z zespołu „łużyckiego”, tab. 12 – kociołek z Krásna n/Hornadem z podwójnymi uchwyty-okuciami krzyżowatymi, tab. 23 i 56 – brązowe misy ze skarbu z miejsc. Liptovský Mikuláš-Ondrašová, tab. 41 – brązowe wiadro-situla, bogato zdobione, z miejsc. Lúčky i inne.

¹³ V. PODBORSKÝ, *K datování a původu některých bronzových předmětů ze Štramberského Kotouče*, „Sborník prací filosofické fakulty Brněnské University”, t. 16:1967 (E 12), s. 58 oraz mapa 2.

¹⁴ E. SPROCKHOFF, *Zur Handelsgeschichte der germanischen Bronzezeit*, Berlin 1930, s. 57 nn. oraz odnośne tablice-mapy.

¹⁵ PODBORSKÝ, *op. cit.*, s. 15 oraz mapa 1 – dla czerpaków m.in. typu Friedrichsruhe i Satteldorf (tj. faktycznie odmiany typu Blatnica), też mapa 2 – dla okazów Jenišovice i Fuchsstadt.

¹⁶ H. THRANE, *Europäische Verbindelser*, København 1975, s. 135 nn., 137 mapa 81 – czerpaki typu Fuchsstadt i Jenišovice oraz s. 146 ryc. 89 – mapa kociołków typu Hajdúböszörmény.

¹⁷ A. H. KOSZAŃSKA, *Skarb naczyń brązowych z Biernaciu w pow. tureckim*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 7:1946–47, s. 106 nn. i 109 ryc. 5 – mapka oraz s. 109 n. – zestawienie znalezisk.

i H. Wiklaka¹⁸, związanych z konkretnymi skarbami z młodszych faz epoki brązu, a podsumowujące uwagi, dotyczące tej grupy wytworów z Wielkopolski zawarte są w opracowaniu W. Szafrąńskiego¹⁹. Ta grupa materiałów oczekuje monograficznego opracowania ze strony polskich badaczy. Przy kilku zabytkach chciałbym się krótko zatrzymać z uwagi na ich prawdopodobny związek ze Słowacją lub pośrednictwo tego regionu w rozprzestrzenieniu ich ku północy.

Na szczególną uwagę zasługuje tu okaz czerpaka typu Satteldorf-Blatnica, ujawniony w Siodłarach, b. pow. Grodków, woj. Opole w skarbie z IV EB²⁰. Termin „Satteldorf” powinien być w tym przypadku zaniechany, gdyż jest to niemiecka nazwa Siodłar, a okaz nie stanowi odmiany miejscowej. Trafnie P. Patay²¹ zalicza go do typu Blatnica z HaA₁, uważanego za odmianę czerpaków typu Friedrichsruhe, występujących od Siedmiogrodu do Jutlandii. Odmiana Blatnica wykazuje wyraźne nagromadzenie na terenie Słowacji, będącym najpewniej strefą ich produkcji²². Warto tu dodać, że E. Sprockhoff²³ w ogóle nie zaznacza występowania typu Friedrichsruhe (i jego odmian) w obrębie Kotliny Karpackiej, w tym i Słowacji.

W kontekście ewentualnego pośrednictwa osadnictwa Słowacji zwrócić należy jeszcze uwagę na czerpak typu Jenišovice-Kirkendrup, pochodzący ze skarbu z Biskupic, woj. Kielce, b. pow. Miechów²⁴, znany był w dawnej literaturze pod miejscowością „Rzesuszina b. Krakau”²⁵ lub „Rzeżuśnia”, co sprostował m.in. J. Kostrzewski. Również i ten typ czerpaków, omówiony przez E. Sprockhoffa²⁶ był

przedmiotem krytycznych uwag ze strony V. Podborského²⁷.

Wspomniane kociołki z krzyżowatymi okuciami z młodszych faz epoki brązu w swoim czasie scharakteryzował szczegółowo G. von Merhart²⁸, zwracając uwagę na ich koncentrację w obrębie Kotliny Karpackiej oraz sporadyczną ich obecność w obrębie kultury łużyckiej i w dorzeczu górnego Dniestru. Te ostatnie materiały doczekały się zresztą publikacji m.in. przez J. Kostrzewskiego²⁹ w odniesieniu do dorzecza Wisły – Warty, jak i K. Żurowskiego³⁰ w zakresie znalezisk w ramach zespołów tzw. trackiego Hallstattu nad górnym Dniestrem (w tym znany zespół z Niedzielisk, b. pow. Przemyślany koło Lwowa).

Wreszcie i naczynia typu wiader-situl Hajdúböszörmény, z grupy datowanej na młodsze fazy epoki brązu, były przedmiotem analizy ze strony G. von Merharta³¹, a ostatnio również przez F. Međeleta³². Ten ostatni z obszaru w międzyrzeczu Łaby – Wisły do omawianej kategorii wytworów zaliczył dwa tego typu naczynia z Granzin, Kr. Lübz (Meklemburgia) z IV EB³³ oraz okaz ze skarbu z Biernacic, woj. Poznań, datowany na drugą poł. IV lub na pierwszą poł. V EB, tj. na HaB₁₋₂. Wykazują one wyraźną koncentrację w obrębie Siedmiogrodu, a horyzont skarbów typu Hajdúböszörmény datowany jest w tej części Kotliny Karpackiej na HaB₁. Jednakże szereg szczegółów z zakresu współwystępowania elementów zdobniczych je pokrywających wykazuje znaczne różnice, zdając się potwierdzać przypuszczenie, wysuwane również przez M. Novotną (s. 59), opierające się m.in. na podobnym okazy z miejsc. Lúčky, okr. Liptovský Mikuláš z zasięgu tamtejszego ugrupowania osadnictwa „łużyckiego” (s. 58 nn. i tab. 11: 54), iż były one produkowane w różnych warsztatach. Przy

¹⁸ H. WIKLAK, *Skarb naczyń brązowych kultury łużyckiej z Kuźnicy Skakawskiej, pow. Wieruszów*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 31:1965, s. 13 nn.

¹⁹ W. SZAFRĄŃSKI, *Skarby brązowe z epoki wspólnoty pierwotnej (IV i V okres epoki brązu w Wielkopolsce)*, Warszawa – Wrocław 1955, s. 98 nn.

²⁰ SPROCKHOFF, *op. cit.*, s. 51 n. i tab. 13a oraz tab. 14 – mapa; M. GEDL, *Kultura łużycka na Górnym Śląsku*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1962, s. 61 n.

²¹ P. PATAY, *A tamási bronzcsésze lelet (Der Bronzeschalensfund von Tamási)*, „Archaeologiai Értesítő”, t. 112:1985, s. 210 nn. i 213 ryc. 5 – mapa.

²² Zob. PODBORSKÝ, *op. cit.*, mapa 1.

²³ SPROCKHOFF, *op. cit.*, tab. 14 – mapa.

²⁴ Z. DURCZEWSKI, *Grupa górnośląsko-malopolska kultury łużyckiej w Polsce, część II*, Kraków 1948, s. 13 i tab. 107:1; też J. KOSTRZEWSKI, *Skarby i luźne znaleziska metalowe od eneolitu do wczesnego okresu żelaza z górnego i środkowego dorzecza Wisły i górnego dorzecza Warty*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 15:1962 (1964), s. 27 n. i tab. 3:1.

²⁵ SPROCKHOFF, *op. cit.*, tab. 17 – mapa.

²⁶ SPROCKHOFF, *op. cit.*, s. 57 nn. oraz tab. 17 – mapa.

²⁷ PODBORSKÝ, *op. cit.*, s. 17 nn. oraz mapa 2.

²⁸ G. VON MERHART, *Studien über einige Gattungen von Bronzegefäßen*, [w:] *Festschrift des Röm.-German. Zentralmuseums Mainz zur Feiern seines hundertjährigen Bestehens*, t. 2, Mainz 1952, s. 12 nn. i mapa 1 na s. 12; też H. MÜLLER-KARPE, *Zur Typologie und Verbreitung urnenfelderzeitlichen Kreuzattaschenessel*, „Archaeologia Geographica”, R. 3:1952, zesz. 4, s. 49 nn. i 50 mapy 1–3.

²⁹ KOSTRZEWSKI, *Skarby...*, s. 5 nn., tamże odnośne znaleziska.

³⁰ K. ŻUROWSKI, *Zabytki brązowe z młodszej epoki brązu i wczesnego okresu żelaza z dorzecza górnego Dniestru*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 8:1948–49, s. 155 nn.

³¹ VON MERHART, *op. cit.*, s. 33 nn. i 35 mapa 5.

³² F. MEĐELET, *Situla de la Remetea Mare (Jud. Timiș)*, „Banatica”, t. 3:1975, s. 52 oraz 52/53 ryc. 5 – mapa; tenże, *Die Bronzesitula von Remetea Mare (Kreis Timiș)*, „Dacia”, NF, t. 18:1974, s. 95 nn., 98 ryc. 4 – mapa.

³³ SPROCKHOFF, *op. cit.*, s. 89 i tab. 29a; [E. SCHULDT], *Technik der Bronzezeit. Sonderausstellung 1965*, Schwerin 1965, tab. 60 i pkt. 60 – krótka charakterystyka znaleziska.

tym dopuszcza się również możliwość uczestniczenia specjalistów i ze Słowacji, za czym zdają się przemawiać szczegóły wykonania tego ostatniego okazu.

W tej grupie znalezisk wyjaśnienia wymaga bliżej nieznanymi okaz, określane przez E. Sprockhoffa³⁴ jako pochodzący z miejsc „Pačik in Galizien” i lokowany przez niego w widłach Wisły i Sanu, tj. w obrębie grupy tarnobrzeskiej. Okazu takiego nie notuje w swym opracowaniu tej grupy K. Moskwa³⁵. Zabytek tego typu pod wspomnianą miejscowością (?) w polskiej literaturze archeologicznej nie jest znany; nie notują go ani G. von Merhart, ani też J. Kostrzewski w cytowanych wyżej pracach³⁶ i konieczne jest wyjaśnienie tej sprawy.

Truizmem byłoby uzasadnianie konieczności przygotowania podobnego opracowania, jak omawiane pióra M. Novotnej, a poświęconego znaleziskom naczyń brązowych z młodszych faz epoki brązu z międzyrzecza Łaby – Wisły – Bugu. Jak dotąd nie dysponujemy niestety monografiami w ramach serii *Prähistorische Bronzefunde*, omawiającymi tę grupę materiałów ze wschodniej części Niemiec oraz z Jutlandii i wysp duńskich. Pośrednictwo m.in. obszaru kultury łużyckiej w ich rozprzestrzenieniu ku płn. i płn.-zach. z obrębu szeroko pojmowanej Kotliny Karpackiej, wydaje się nie podlegać dyskusji. Ze strefy na południe od Sudetów i Karpat, obejmującej też tamtejsze grupy kultury łużyckiej we wsch. Czechach, i płn. Morawach i płn.-zach. oraz płn. Słowacji, dysponujemy już przygotowanymi tego typu opracowaniami, albo opublikowanymi, lub też znajdującym się w druku. Warto tu o nich wspomnieć, gdyż mogą one w dużym stopniu ułatwić przygotowanie podobnej monografii przez polskich badaczy, a informacje te nie są wszystkim naszym badaczom dostatecznie znane.

Dla terenu Czech ukazała się (1992) podobna monografia, opracowana przez V. Kytlicovą i A. Sigfried-Weiss, opublikowana we wspomnianej wyżej serii jako t. 12. Ogólne informacje o tej grupie zabytków zawarte są w opracowaniu syntetycznym pradziejów tego regionu³⁷, a ich pojawienie się na tamtym terenie zapoczątkowane zostało przez wystąpienie ich w ramach zespołów kultury milaweckiej.

Również dla obszaru Moraw opublikowana została przez J. Nekvasila i V. Podborskiego monografia naczyń brązowych jako t. 13 wspomnianej

serii; dodatkowo też dla niektórych typów, m.in. dla czerpaków typu Jenišovice-Kirkendrup opierać się możemy na ich charakterystyce, dokonanej przez V. Podborskiego³⁸, który potwierdził ich datowanie na HaA₂-HaB₁.

Dla obszaru Czechosłowacji praca M. Novotnej uzupełnia znajomość omawianej tu kategorii znalezisk w odniesieniu do wschodniego regionu tego kraju. W tych trzech zwłaszcza opracowaniach badacze polscy otrzymują solidną podbudowę dla możliwości wszechstronnego zanalizowania naczyń brązowych z zasięgu ugrupowań „łużyckich” zwłaszcza w międzyrzeczu Nysy Łużyckiej – Odry oraz Wisły – Bugu i przygotowania podobnego opracowania monograficznego. Dysponujemy wreszcie podobną monografią pióra P. Pataya, odnoszącą się do obszaru Węgier (jako t. 10), a znaleziska tego typu z Rumunii opracowywane są aktualnie przez T. Sorocanu (jako t. 15). Sądząc po prężności w działalności zespołu redakcyjnego, przygotowującego poszczególne tomy wielkoseryjnych *Prähistorische Bronzefunde*, a także jego możliwości technicznych i finansowych, możemy się w niedługim czasie spodziewać ich publikacji.

W odniesieniu do wczesnej epoki brązu, a ściślej mówiąc do fazy HaC-HaD₁, praca M. Novotnej uprzytamnia nam jeszcze jeden wyraźnie zaznaczający się fakt, że niemal cała Słowacja, z wyjątkiem jej krańca pld.-zach., zajętego przez osadnictwo kultury kalenderberskiej, znalazła się praktycznie na peryferii oddziaływań kulturowo-wymiennych, określanych jako tzw. proces halsztatyzacji³⁹. Kontakty tego typu ze strefą wschodnioalpejską osadnictwa ugrupowań z omawianego tu regionu znalazły odbicie tylko w znikomej liczbie wyróżniających się importów tzw. południowych, co w odniesieniu do kultury kalenderberskiej odzwierciedlił natomiast wyraźnie charakter inwentarzy z osiedli, a zwłaszcza cmentarzysk z tej części Słowacji, objętej przez jej osadnictwo. Ale praktycznie jedynym wyróżniającym się z tej strefy znaleziskiem o charakterze luksusowym to brązowy dzban typu *Oinochoe*, wchodzący w skład inwentarza grobowego z miejsc. Abraham, okr. Galanta, datowanego na drugą poł. V w. przed Chr., tj. na LtA, który M. Novotná również publikuje w swej pracy (s. 68 n. i tab. 12:63 oraz tab. 18 B – mapa). Należy on zresztą do tej samej grupy znalezisk wytworów meta-

³⁴ SPROCKHOFF, *op. cit.*, tab. 33 – mapa.

³⁵ K. MOSKWA, *Kultura łużycka w południowo-wschodniej Polsce*, Rzeszów 1976, s. 41 nn. i 161 nn. – materiały.

³⁶ Zob. przyp. 24 i 28, tamże literatura.

³⁷ *Pravěké dějiny Čech* (red. R. Pleiner, A. Rybová), Praha 1978, passim.

³⁸ V. PODBORSKÝ, *Mähren in der Spätbronzezeit und an der Schwelle der Eisenzeit*, Bratislava 1970, s. 107 nn.

³⁹ Zob. Z. BUKOWSKI, *Tzw. szlak bursztynowy z wczesnej epoki żelaza na obszarach na południe od Sudetów i Karpat w świetle importów pochodzenia południowego*, w druku. Tamże krótka charakterystyka znalezisk, literatura i mapa.

lowych proveniencji etruskiej, których obecność w obrębie płn. i płn.-zach. Słowacji⁴⁰ badaczka ta wykazała w swoim opracowaniu.

⁴⁰ Zob. M. PICHLEROVÁ, *Nové Košariska. Kniežacie mohyly ze staršej doby železnej*, Bratislava 1969, passim; ROMSAUER, *op. cit.*, s. 85 nn. oraz 89 ryc. 3; też M. DUŠEK, S. DUŠEK, *Smolenice-Molpir, befestigter Fürstensitz der Hallstattzeit. Materialia Archaeologica Slovaca, t. VI*, Nitra 1984 – materiał ilustracyjny z osiedla warownego kultury kalenderberskiej w Smolenicach-Molpir, okr. Trnava, z obrębu Małych Karpat.

Adres autora:

Prof. dr hab. Zbigniew Bukowski
Instytut Archeologii i Etnologii PAN
Al. Solidarności 105
00-140 Warszawa

W kontekście powyższych uwag ocenić należy opracowanie M. Novotnej, mimo jej charakteru regionalnego, jako ważne również dla problematyki kontaktów kulturowo-wymiennych kultury łużyckiej w międzyrzeczu Łaby–Odry–Wisły z obszarami, położonymi od niej na południe.

Zbigniew Bukowski